

Сярод сабраных намі назваў ёсць і такія, якія пры скланенні ў некаторых сваіх формах усё яшчэ змяняюць прэфікс на прыназоўнік (Підвэрба: *Кай вэрбы, Під вэрбою* (а не *на Підвэрбы*); Запрусцэ: (касілі) *за Прусцю*). Дадзеная асаблівасць была заўважана і Я.Адамовічам, і М.Карсакавай, і В.Емельяновічам (назвы такога тыпу яны кваліфікуюць як прэфіксальныя ці прэфіксальна-суфіксальныя). На нашу думку, такое аднясенне з'яўляецца не зусім апраўданым, паколькі пры скланенні прэфіксальных/прэфіксальна-суфіксальных адзінак павінны змяняцца флексіі, без змянення прэфіксаў. Таму назвы тыпу *Підвэрба, Запрусцэ* мы прапануем кваліфікаваць як мікратапонімы **пераходнага тыпу**.

У выніку атрымліваюцца 4 тыпы назваў, якія маюць значэнне месцаразмяшчэння ў прасторы:

- 1) **прэфіксальныя** (тыпу *Зачыстое, Заболоццэ*);
- 2) **прэфіксальна-суфіксальныя** (тыпу *Задубэччэ, Пудросэнне*). Назвы гэтых двух тыпаў скланяюцца як «адно цэлае»;
- 3) **прыназоўнікава-іменныя** (тыпу *На Копані, Кай біднога Стэпана*). Пры скланенні мае месца змяненне прыназоўнікаў;
- 4) **назвы пераходнага тыпу** (тыпу *Підвэрба, Запрусцэ*). Няўстойлівыя, прэфікс пры скланенні замяняецца прыназоўнікам.

Трэба адзначыць, што межы прапанаванай намі класіфікацыі не маюць строгага характару. З цягам часу ў мікратапаніміі як «жывой» з'яве адбываюцца шматлікія змены. Некаторыя назвы могуць увогуле страціцца, знікнуць, іншыя – атрымаць новае імя. Мікратапонімы, што маюць выгляд прыназоўнікава-іменных канструкцый, могуць скандэнсавацца ў назву-слова і заняць адпаведнае свайму статусу месца ў класіфікацыі.

Літаратура

1. Адамовіч, Я.М. Мікратапанімічныя назвы / Я.М. Адамовіч. – Мінск, 1971.
2. Емельяновіч, В.М. Назвы-арыенціры ў мікратапаніміі Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці / В. М. Емельяновіч // Беларуская мова. – Вып. 7. – Мінск, 1980.
3. Карсакова, М.М. Прыназоўнікава-іменныя канструкцыі і суадносныя з імі прэфіксальныя ўтварэнні ў мікратапаніміі Гомельшчыны / М.М. Карсакова // Пытанні беларускай тапанімікі. Матэрыялы і беларускай тапанімічнай канферэнцыі (1 – 3 снежня 1967). – Мінск, 1970.
4. Никонов, В.А. Научное значение микропонимии / В.А. Никонов // Микропонимия. – М., 1967.

Г.К. Ціванова

ПРАБЛЕМА ПЕРЫЯДЫЗАЦЫ ГІСТОРЫІ МОВЫ Ў КУРСЕ ГІСТАРЫЧНАЙ ГРАМАТЫКІ

Усведамленне моўнай сістэмы і логікі яе развіцця ў дыяхраніі немагчыма без разумення асноўных перыядаў яе гісторыі, таму тэма «Перыядызацыя гісторыі мовы» ўключана ва ўводную частку вучэбнага курса. Трэба адзначыць, што ў

падручніку Ф.М. Янкоўскага [10], які з'яўляецца асноўным вучэбным дапаможнікам для студэнтаў філалагічных факультэтаў, гэта тэма адсутнічае. Замест яе ўключаны раздзелы «Гістарычныя ўмовы ўтварэння і развіцця беларускай мовы», «Старажытная беларуская пісьменнасць», дзе разглядаюцца этапы развіцця беларускай літаратурнай мовы; такім чынам, адбылася падмена прадмета вывучэння. Вядома, што прадметам гістарычнай граматыкі з'яўляецца гісторыя гукавой сістэмы і граматычнага ладу, інакш кажучы, моўныя змяненні, якія рэалізаваліся ў розныя часы ў жывым маўленні, таму помнікі пісьменства разглядаюцца тут толькі як адна з крыніц – асноўная! – фактычнага матэрыялу. Шануючы заслугі паважанага прафесара Янкоўскага перад айчынным мовазнаўствам, зазначым, што падручнік ствараўся ім для студэнтаў педагагічных інстытутаў, а ў працы школьнага настаўніка звесткі з гісторыі мовы выкрыстоўваюцца найперш для абуджэння цікавасці вучняў. Сёння ж большасць былых педінстытутаў стала універсітэтамі, настаўнікі працуюць не толькі ў сярэдніх школах, але і ў гімназіях, ліцэях. Ад выпускнікоў універсітэтаў акрамя практычных прафесійных навыкаў, патрабуецца фундаментальная навуковая падрыхтоўка, што ў сваю чаргу павышае патрабаванні да выкладчыкаў ВНУ і прымушае іх перапрацоўваць і дапаўняць вучэбныя курсы.

Перш чым гаварыць пра перыядызацыю гісторыі мовы, трэба вызначыцца, у якім ракурсе мы гэтую мову разглядаем. Разглядаць яе можна дваяка:

1) як структуру, як знакавую сістэму, якая функцыянуе і развіваецца па сваіх законах;

2) як сродак зносін пэўнай гістарычнай агульнасці людзей.

Кожнаму з гэтых падыходаў адпавядае свая перыядызацыя. «Змены ў структуры і ў грамадскіх функцыях мовы, хаця і з'яўляюцца ўнутрана звязанымі, не супадаюць па часе, г. зн. характарызуюцца адносна самастойнымі перыядамі змены аднаго стану іншым; іх можна вызначыць як перыядызацыю “ўнутранай” гісторыі мовы і прерыядызацыю яго “знешняй” гісторыі» [3].

Пры гэтым часавыя характарыстыкі гэтых перыядызацый будуць адрознымі. Змены ў мове як сродку зносін працякаюць ў абсалютным астранамічным часе. Калі ж разглядаць змены структуры мовы, то больш істотным з'яўляецца адносна (лінгвістычны) час, які вызначаецца ўласна лінгвістычнымі падзеямі. У адрозненне ад астранамічнага часу лінгвістычны час нераўнамерны, складваецца з асобных інтэрвалаў. Кожны інтэрвал у лінгвістычным часе – гэта перыяд, неабходны для вырашэння супярэчнасці, што з'явілася на пэўным участку лінгвістычнай структуры [6]. Так, у гістарычнай фанетыцы цэлая эпоха звязана са змяненнямі, выкліканымі патрабаваннямі да будовы праславянскага склада; ёй на змену прыйшоў перыяд змяненняў, звязаных са стратай рэдукаваных галосных і г. д.

Мова як структура безадносна да сацыяльнай гісторыі народа. Палаталізацыя заднеязычных, дэназалізацыя насавых, страта рэдукаваных або перабудова шасцітыпнай сістэмы іменнага скланення, развіццё катэгорыі трывання, спрашчэнне сістэмы часоў дзеяслова і г. д. не звязаны са змяненнямі ў

грамадстве. Перыядызацыя гісторыі мовы як структуры характарызуецца «множнасцю»: складаецца з многіх перыядызацый (фаналагічнай, іменных форм, дзеяслоўных катэгорый, спрагальных форм і г. д.).

Калі гаварыць пра мову як сродак зносін, то развіццё яе непасрэдна звязана з сацыяльнай і культурнай гісторыяй народа. Пэўнай ступені развіцця грамадства адпавядае і пэўная ступень развіцця мовы. Сувязь ступені развіцця мовы з сацыяльна-эканамічнай гісторыяй яе носьбітаў прасочваецца вельмі выразна: кожнай новай ступені грамадскага развіцця чалавечай агульнасці адпавядае новая ступень развіцця сродка зносін. Роды (самыя першыя сацыяльныя агульнасці) аб'ядноўваюцца ў плямёны: гаворкі – у дыялекты; пры ўтварэнні дзяржаўнасці фарміруецца народнасць – дыялекты аб'ядноўваюцца ў мовы; пры капіталізме з'яўляюцца нацыі і адпаведна – нацыянальныя мовы. А чым нацыянальная мова адрозніваецца ад мовы народнасці? Каб адказаць на гэтае пытанне, трэба ўвесці яшчэ адно паняцце – кансалідуючы сродак зносін [7], г. зн. той узорны варыянт, які стварыўся на аснове гаворкі мясцовасці, што набыла галоўнае (эканамічнае, палітычнае, сацыяльнае) становішча. Для мовы народнасці – гэта кайнэ, для мовы нацыянальнай – літаратурная мова. Нормы мовы народнасці – натуральныя, яны фарміруюцца ў працэсе карыстання: самы ўжывальны варыянт становіцца нормай. У нацыянальнай мовы нормы кадыфікаваныя, замацаваныя ў граматыках і слоўніках. Натуральная норма адлюстроўвае працэс натуральнага развіцця моўнай сістэмы, кадыфікаваная норма стрымлівае яго.

«Унутраная» і «знешняя» гісторыі мовы не ізаляваны, паміж імі існуе пэўная залежнасць: ізаляванае жыццё грамадства спрыяе замацаванню моўных адрозненняў. Так, напрыклад, у часы Вялікага княства Літоўскага развіваецца мова беларускай народнасці: шэраг рыс, характэрных для старажытнай беларускай гаворкі, становіцца вызначальным у структуры мовы. У той жа час «знешняя» гісторыя мовы не залежыць ад «унутранай». Можа можа быць прызнана дзяржаўнай, а можа абслугоўваць невялікую ізаляваную групу людзей, і пры гэтым на яе становішча не паўплывае, скажам, адзначаецца ў ёй асіміляцыйная мяккасць зычных або не.

Тым не менш, пры ўсебаковым вывучэнні мовы ў гістарычнай граматыцы карыстаюцца, так бы мовіць, кампрамісным варыянтам – агульнай перыядызацыяй. Агульная перыядызацыя гісторыі мовы будзе з улікам змен грамадскай функцыі мовы. Пры разглядзе асобных узроўняў моўнай структуры ў межах агульнай перыядызацыі (у абсалютным часе) усталёўваюцца прыватныя перыядызацыі сістэмных адносін моўных узроўняў. Так, агульнаўсходнеславянская фанетычная з'ява поўнагалосся датуецца прыкладна VIII стагоддзем (дата вызначаецца ў сувязі з праўленнем Карла Вялікага (742 – 814), імя якога стала агульным назоўнікам і замацавалася ў славянскіх мовах у розных варыянтах: зах.-сл. – краль, усх.-сл. – король, зах.-сл. – krol), страта рэдукаваных – X – XI стагоддзямі (адпаведна часу стварэння пісьмовых помнікаў, дзе найперш адлюстравалася гэта з'ява), распад перфекта – прыкладна XI стагоддзем (па ранняй фіксацыі ў надпісе на Тмутараканскім камені), з'яўленне

беларускага дзеепрыслоўя – часамі ВКЛ (з XIV стагоддзя адзначаецца ў пісьмовых помніках) і г. д.

Пры вывучэнні гістарычнай граматыкі неабходна абавязкова на дадзеныя першапачатковага этапа развіцця славянскіх моў, таму ў перыядызацыі вызначаем пачатковы I перыяд – *праславянскі (пратаславянскі, агульнаславянскі)*. Часавыя межы яго – III тыс. да н. э. (распад інда-еўрапейскай еднасці) – VI ст. н. э. (з’яўленне асобных старажытных славянскіх дыялектаў). Вядома, што тэрмін па прыродзе сваёй не павінен мець сіноніма, але на практыцы атрымліваецца не заўсёды так. Развіваецца і мяняецца не толькі мова, але і навука аб мове. Старажытную славянскую мову-аснову называе *праславянскай* В.В. Іваноў [5]; у той жа час Г.А. Хабургаеў [8], Поль Вэкслер [1] ужываюць тэрмін *пратаславянская мова*. Пры гэтым у дадзеных тэрмінах галоўны акцэнт ставіцца на старажытнасць, на зыходнасць фактычнага матэрыялу (выяўлены факты зыходныя, спрадвечныя для славянскіх моў). Ф.М. Янкоўскі карыстаецца тэрмінам *агульнаславянская* і гэтым падкрэслівае агульнасць пэўных з’яў для ўсіх славянскіх моў.

II перыяд – *старажытнабеларускі (агульнаўсходнеславянскі, старажытна-рускі)* доўжыўся з VI па XIV стагоддзі. Тэрмін *старажытнабеларускі* ў адносінах да гісторыі мовы ўведзены ў навуковы ўжытак параўнальна нядаўна (прынамсі, літаратуру традыцыйна называюць *старажытнабеларускай*, калі творы тэрытарыяльна належалі Беларусі, нават калі яны напісаны па-стараславянску). Галоўным аргументам прыхільнікаў тэрміна *старажытнабеларускі перыяд* з’яўляецца адсутнасць тэрмінаў *агульназаходнеславянскі* або *агульнапаўднёваславянскі* ў гісторыі ўсіх іншых (не ўсходніх) славянскіх моў, напрыклад, *старажытнапольская мова, старажытнабалгарская* і пад. Тэрмін *старажытна-рускі (старарускі)* [2; 4; 9] звязаны з расійскай і савецкай традыцыяй, праўда, ў многіх крыніцах агаворвалася, што старажытнаруская мова – гэта ў роўнай меры і старажытнабеларуская і старажытнаўкраінская. Ф.М. Янкоўскі ўжывае тэрмін *агульнаўсходнеславянскі*, што для свайго часу было прагрэсіўным (не рабіўся рэверанс у бок «старэйшага брата»). Аднак, недакладнасць тэрміна праяўляецца ў тым, што не ўсе з’явы гэтага перыяду належаць аднолькава ўсім усходнеславянскім мовам. Так, у рускай мове няма [ў], зафіксаванага ў Смаленскай грамаце 1229, няма спалучэнняў [ры], [лы], [лі] з [рць], [рць], [ль], [ль] і г. д.

III перыяд – *старабеларускі* – прадстаўлены мовай беларусаў часоў Вялікага княства Літоўскага (XIV – XVIII стст.). Менавіта ў гэты час фарміруецца адметная сістэма беларускай мовы на фанетычным, граматычным, лексічным, стылістычным узроўні, і гэта знаходзіць адлюстраванне ў пісьмовых помніках. У гэты час адбываецца зацвярдзенне [р], шыпячых і [ц], фарміруецца лічэбнік як часціна мовы, з’яўляецца беларускае дзеепрыслоўе і г. д.

Наступны перыяд – *новай беларускай мовы* на народнагутарковай аснове – не з’яўляецца прадметам даследавання гістарычнай граматыкі.

З вышэйсказанага відавочна, што сённяшнія студэнты-філолагі ў працэсе навучання сутыкаюцца з вялікім тэрміналагічным разнабоям і задача выкладчыка

даць неабходныя тлумачэнні, каб увесці ў карыстанне вучэбную і навуковую літаратуру ранейшых гадоў выдання.

Літаратура

1. Вэкслер, Пол. Гістарычная фаналогія беларускае мовы / Пол Вэкслер; пер. з англ. А.Лтвіноўскай, М.Раманоўскага; навук. рэд. пер. Г.А. Цыхун. – Мінск: Выд. І.П. Логвінаў, 2004. – 254 с.
2. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970.
3. Горшкова, К.В. Историческая грамматика русского языка: Учебн. пособие для ун-тов. / К.В. Горшкова, Г.А. Хабургаев. – М.: Высшая школа, 1981.
4. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2 т. / Акад. навук БССР. Ін-т мовазн. імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1967-1968. – Т. 1. – 1967. – 372 с.
5. Иванов, В.В. Историческая грамматика русского языка / В.В. Иванов. – 3-е изд., пераб. и доп. – М.: Просвещение, 1990.
6. Ломтев, Т.П. Общее и русское языкознание / Т.П. Ломтев. – М., 1976. – С. 312 – 324.
7. Толстой, Н.И. История и структура славянских литературных языков / Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1988.
8. Хабургаев, Г.А. Старославянский язык / Г.А. Хабургаев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1986.
9. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – 2-е выд., перапрац. – Мінск: Універсітэцкае, 1984.
10. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд., выпраўл. – Мінск: Вышэйшая школа, 1989. – 301 с.